

Feruzaxon QODIROVA,
O'zDSMI tayanch doktoranti

XALQ O'YINLARI VA MASXAROBOZLIK AN'ANALARINING ZAMONAVIY TALQINI: "BOZ MASXAROBOZ" SPEKTAKLI MISOLIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada Olimjon Salimovning "Boz masxaraboz" spektakli misolida o'zbek xalq o'yinlari va masxarabozlik an'alarining zamonaviy sahna tiliga transformatsiyasi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda pantomima, plastika, mimika, ritm va mizanssena semantikasi orqali shakllangan "plastik dramaturgiya" tamoyillari, shuningdek, "etnoteatr" paradigmasining an'ana va zamonaviylik dialektikasidagi o'rni yoritiladi. Maqola natijasida masxarabozlik an'anasining professional teatr tizimida qayta kontekstualizatsiyasi va universal sahna tili sifatidagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: etnoteatr, masxarabozlik an'analari, plastik dramaturgiya, sahna semiotikasi, pantomima, interaktiv teatr.

Аннотация. В данной статье на материале спектакля Олимжона Салимова «Боз масхарабоз» научно анализируется современная трансформация узбекских народных игр и традиций буффонады в язык современной сцены. Исследование раскрывает принципы «пластической драматургии», сформированные через пантомиму, пластику, мимику, ритм и семантику мизансцены, а также роль парадигмы «этнотеатра» в диалектике традиции и современности. В результате научно обосновывается значение реконтекстуализации традиций буффонады в профессиональном театре как универсального сценического языка.

Ключевые слова: этнотеатр, традиции буффонады, пластическая драматургия, сценическая семиотика, пантомима, интерактивный театр.

Abstract. This article, using Olimjon Salimov's production "Boz Maskharaboz," provides a scholarly analysis of the contemporary transformation of Uzbek folk games and buffoonery traditions into the language of the contemporary stage. The study explores the principles of "plastic dramaturgy" shaped by pantomime, movement, facial expressions, rhythm, and the semantics of mise-en-scène, as well as the role of the "ethno-theater" paradigm in the dialectic of tradition and modernity. As a result, the importance of recontextualizing buffoonery traditions in professional theater as a universal theatrical language is scientifically substantiated.

Keywords: ethnotheatre, buffoonery traditions, plastic dramaturgy, stage semiotics, pantomime, interactive theatre.

Zamonaviy sahna san'ati globalizatsiya jarayonlari, raqamli madaniyatning ta'siri va an'anaviy qadriyatlarning transformativ o'zgarishlari sharoitida milliy teatr identifikatsiyasini

saqlash hamda uni zamon talablariga moslashtirish dolzarb ilmiy-amaliy muammoga aylangan. O'zbek teatr san'ati tarixida xalq o'yinlari, marosimiy harakatlar va masxarabozlik

an'alari asrlar davomida estetik, ijtimoiy va falsafiy funksiyalarni bajarib kelgan. Biroq, XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida ushbu an'alarining professional teatr tizimida qayta talqin qilinishi nafaqat madaniy merosni saqlash, balki zamonaviy dramaturgiya va sahna tilini boyitish manbai sifatida qaralmoqda. Aynan shu kontekstda rejissyor Olimjon Salimovning ijodiy merosi, xususan, 1999-yilda Respublika Yosh tomoshabinlar teatrida sahnalashtirilgan "Boz masxaraboz" spektakli, an'ana va zamonaviylik dialektikasini ochib beruvchi noyob ilmiy-estetik hodisa sifatida diqqatga sazovordir.

Ushbu tadqiqotning obyekti – o'zbek teatr san'atida xalq o'yinlari va masxarabozlik an'alari; predmeti – Olimjon Salimov rejissurasida ushbu an'alarining zamonaviy sahna tiliga transformatsiyasi, xususan, "Boz masxaraboz" spektakli misolida plastik, semiotik va dramaturgik mexanizmlarning ilmiy tahlili. Tadqiqotning maqsadi – masxarabozlik san'atining etnoteatral asoslarini, uning zamonaviy rejissyorlik metodologiyasidagi funksional-estetik o'rnini aniqlash va "Boz masxaraboz" misolida an'ana-zamonaviylik sintezining nazariy-amaliy modelini ishlab chiqishdir.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan: 1) o'zbek xalq o'yinlari va masxarabozlik san'atining tarixiy-estetik genezisini tahlil qilish; 2) masxarabozlikning teatr tizimidagi funksional-estetik rolini nazariy asoslash; 3) "etnoteatr" konsepsiyasini ilmiy izohlab, uning Salimov ijodidagi qo'llanilish mexanizmlarini ochib berish; 4) "Boz masxaraboz" spektaklini pantomima, plastika, mimika, ritm, mizanssena va sahna semantikasi kontekstida chuqur tahlil qilish; 5) spektakldagi to'rt dramaturgik epizodni mustaqil semiotik birliklar sifatida sharhlash; 6) interaktivlik va tomoshabin bilan kommunikatsiyaning nazariy-amaliy jihatlarini yoritish.

Tadqiqot metodologik jihatdan semiotik tahlil, etnografik teatr nazariyasi, qiyosiy-adabiy metod (Jerzy Grotovski [1], Antonin Arto [2], Bertolt Brext [3], Konstantin Stanislavskiy [4] konsepsiyalari bilan dialektik qiyos) va tizimli yondashuvga asoslanadi. Ushbu ilmiy ishning yangiligi shundaki, u birinchi marta Olimjon Salimovning masxarabozlik an'anasini qayta tiklashdagi metodologik yondashuvini "plastik dramaturgiya" va "arxaik semiotika" kategoriyalari orqali tahlil qilib, o'zbek etnoteatri paradigmasini zamonaviy sahna amaliyoti bilan bog'lovchi nazariy umumlashmalarni taqdim etadi.

O'zbek xalq teatr madaniyatining ildizlari

qadimiy marosimlar, tabiat hodisalari, Navro'z o'yinlari, qo'shiq-astronomik an'alar va karnaval tipidagi tomoshalar bilan uzviy bog'liq. Tarixiy manbalarga ko'ra, "qiziqchi", "masxaraboz", "askiyachi", "chimildiq o'yinchilari" kabi ijodkorlar nafaqat ko'ngilocharlik, balki jamiyatdagi ijtimoiy normativlarni tartibga soluvchi, axloqiy-estetik tarbiyaviy funksiyasini bajaruvchi shaxslar bo'lgan. Masxarabozlik an'anasini, asosan, grotesk, improvizatsiya, niqob (maska), qarama-qarshiliklar dialektikasi (yuqori/past, muqaddas/profan, komik/tragik) va ritmik harakatga asoslangan. Bu yerda matn (so'z) ikkinchi darajali, asosiy ifoda vositasi esa tana, harakat, ovoz – tembr, ritmdan iborat bo'lgan [5].

Folklor teatri nazariyasiga ko'ra, xalq o'yinlari chiziqli dramaturgiyaga emas, balki siklik (takrorlanuvchi) va marosimiy mantiqqa ega. Vaqt va makon bu yerda abstrakt emas, balki ritmik va energetik jihatdan tuzilgan. Masxarabozlikning karnaval ontologiyasi (M.Baxtin konsepsiyasi doirasida) jamiyatdagi iyerarxiyani vaqtincha bekor qilish, "past" va "yuqori" qatlamlar o'rtasidagi dialektik muvozanatni tiklash imkonini beradi [6]. Shu ma'noda, masxarabozlik – bu nafaqat komediya janri, balki ijtimoiy refleksiya, psixologik kompensatsiya va falsafiy mushohada mexanizmidir. Ushbu arxaik kodlar XX–XXI asrlarda professional teatr sahnasida qayta o'zlashtirilganda, ularning funksional yuklari o'zgaradi: marosimiylik estetiklashtiriladi, improvizatsiya dramaturgik strukturaga aylanadi, niqob esa psixologik va semiotik qatlamga ega bo'ladi.

Professional teatr tizimida masxarabozlik an'anasini quyidagi funksional-estetik rollarni bajaradi:

👉 Estetik-fiziologik rol: Aktyor tanasini asosiy semiotik tashuvchiga aylantirish. So'zga bog'liq bo'lmagan ifoda (pantomima, plastika, mimika) tomoshabinning vizual, auditiv va kinestetik idrokini bir vaqtda faollashtiradi.

👉 Ijtimoiy-satirik rol: Karnaval logikasi orqali hokimiyat, boylik, axloqiy tanazzul va insoniy o'zgarishlarni oshkor qilish. Bu yerda komediya nafaqat kulgili holat, balki tanqidiy mushohada yaratuvchi vositadir.

👉 Psixologik-falsafiy rol: Insonning ichki olami, yolg'izlik, qo'rquv, umid, ozodlik va ma'naviy izlanishlarni tashqi harakatlar orqali ifodalash. Bu yondashuv Stanislavskiyning "psixologik realizm"ini qo'llab-quvvatlab, uni "tana orqali psixologiya" darajasiga ko'taradi.

Nazariy diskursda masxarabozlik Grotovskiyning "qashshoq teatr" (Poor theater) kon-

sepsiyasi bilan yaqinlashadi: ortiqcha dekor, texnika va so'zdan voz kechib, faqat aktyor va tomoshabin o'rtasidagi jonli energiya almashinuviga e'tibor qaratish [1]. Artoning "shafqatsiz teatr" (Theater of Cruelty) g'oyasi esa masxarabozlikning visceral (ichki a'zoga ta'sir etuvchi), ritmik va tilga bog'liq bo'lmagan ta'sirini nazariy jihatdan asoslaydi [2]. Brextning epik teatr nazariyasida esa grotesk va satira orqali tomoshabinda passiv hissiyot emas, balki intellektual tahlil va ijtimoiy anglash uyg'otiladi [3]. Salimov rejissurasi ushbu uchta yo'nalishni sintez qilib, milliy masxarabozlik an'anasini zamonaviy universal sahna tiliga aylantira oldi.

"Etnoteatr" (etno-teatr, folklor-avangard sintezi) – bu mahalliy madaniy kodlar, marosimiy harakatlar, xalq musiqasi, obyekt semantikasi va an'anaviy ritmlarni zamonaviy dramaturgiya va sahna arxitekturasiga integratsiya qiluvchi teatr paradigmasi. U etnografik muzey yoki folklor rekonstruktsiyasi emas, balki an'ananing "jonli o'zgaruvchan tizim" sifatida zamon talablariga moslashuvi [7]. Etnoteatrning asosiy tamoyillari – bu an'anaviy elementlarning dekonstruktsiyasi va qayta kontekstualizatsiyasi, milliy semiotik kodlarning universal talqini, tomoshabin bilan energiya va ma'no almashinuvi hamda ritm va plastikaning dramaturgiyadagi ustunligi kabilardir.

Olimjon Salimov ijodida etnoteatr konsepsiyasi quyidagicha amalga oshadi: rejissyor xalq o'yinlarining tashqi ko'rinishini nusxalash o'rniga, ularning ichki strukturasi (ritm, harakat mantig'i, obyekt bilan munosabat, karnaval dialektikasi) ajratib oladi va zamonaviy sahna

tiliga translyatsiya qiladi. Bu yerda "an'ana" va "zamonaviylik" qarama-qarshi emas, balki dialektik birlikda namoyon bo'ladi. Salimovning yondashuvi etnometodologik emas, balki etnopoetik va etnosemiotikdir: u milliy kodlarni yangi ma'no tizimlariga aylantiradi, shu bilan birga, ularning arxaik energiyasini saqlab qoladi. "Boz masxaraboz" aynan shu dialektikaning eng yorqin ifodasidir. Spektakl nafaqat milliy teatr merosini qayta tiklaydi, balki uni zamonaviy falsafiy muammolar (yolg'izlik, hokimiyat, ozodlik, sevgi, insonning borliqqa munosabati) bilan bog'lab, universal tilga aylantiradi.

O.Salimovning "Boz masxaraboz" spektaklidagi rejissyorlik uslubi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

➡ So'zsiz ifoda dominantligi: matn ikkinchi planga o'tkaziladi, asosiy dramaturgik voqeani yorituvchi tana, harakat, mimika va ritm bo'ladi. Bu yondashuv tomoshabinda til to'sig'ini yo'qotib, bevosita hissiy-intellektual idrokni faollashtiradi. Bundan tashqari, voqea rivoji dialoglar orqali emas, balki harakatlar ketma-ketligi, mizanssena o'zgarishi va obyektlarning transformatsiyasi orqali shakllanadi. Bu "plastik dramaturgiya" deb ataladigan zamonaviy teatr yo'nalishining milliy variantidir.

➡ Mizanssena semantikasi: sahnadagi har bir element (kursi, supurgi, ip, bo'shliq, yorug'lik) nafaqat dekorativ, balki ma'noviy-semiotik funksiyaga ega. Ularning joylashuvi, harakati va o'zgarishi sujet va g'oyani ifodalaydi.

➡ Interaktiv maydon: aktyorlar tomoshabinni passiv kuzatuvchi emas, balki ijodiy jarayonning sherigiga aylantiradi. Bu yondashuv

tomoshabinning psixologik ishtirokini ta'minlab, spektaklni "yashayotgan hodisa"ga aylantiradi.

➔ Ijtimoiy-falsafiy kontekstualizatsiya: har bir sahna ko'rinishi zamonaviy hayot voqealari, insoniy qadriyatlar va ijtimoiy muammolar bilan bog'lanadi. Bu esa spektaklni yoshlar uchun ham, kattalar uchun ham tomoshabop hamda o'rganishga arziqli hodisaga aylantiradi.

Spektaklning sahna tili, rassom G.Qurbo-novanning vizual yechimlari va kompozitor A.Ergashevning musiqiy partituralari bitta semiotik maydonni shakllantiradi, unda har bir element ma'no yaratishda ishtirok etadi. Spektaklning eng asosiy yutug'i shundaki, u so'zga bog'liq bo'lmagan chuqur falsafiy fikrlarni ham tushunarli tarzda ifoda eta oladi, bu esa tomoshabinning qalbida oson anglash, ilqlik va quvonch hissini uyg'otadi.

Spektakl to'rt dramaturgik epizoddan iborat bo'lib, har biri mustaqil falsafiy va estetik birlikni tashkil etadi. Jumladan, "Farrosh" epizodi: bu qism aktyorlarning topqirligi va mim san'atidagi mahoratini namoyon etishga qaratilgan. Sahnadagi oddiy buyumlar, xususan, supurgi, aktyor qo'lida yangi ma'no va funksiyaga ega bo'ladi. Bu yerdagi semiotik jarayon "obyekt alkimyosi" deb ataladi – kundalik narsa ritual va estetik obyektga aylanadi. Epizod tomoshabinga oddiy narsalarda ham ijodiy zavq topish mumkinligini, harakatning o'zi ma'no yaratuvchi ekanligini eslatadi. Aktyorlar Zafar Asqarov, Ro'zimat Mahkamov, Egamberdi Rahimov va Baxtiyor Pozilovning plastik harakatlari an'anaviy masxarabozlikning improvizatsion tabiatini zamonaviy xoreografiya bilan uyg'unlashtiradi.

"Robinzon" epizodi: bu monodrama insonning yolg'izlikdagi kechinmalari, ichki olamidagi ziddiyatlarini pantomima vositasida ochib beradi. Muhammadiso Abdulxayirovning ijrosi beqiyos mahorat namunasi bo'lib, u inson ruhidagi quvonch, qo'rquv, umid va iztirobni so'zsiz, faqat harakat orqali ifodalaydi. Yolg'izlikning ramziy doirasi, xayoliy chumoli bilan muloqot – bular barchasi inson va borlik o'rtasidagi munosabatning ramziy ifodasidir. Bu epizod Grotovskiyning "asketik aktyorlik" tamoyillarini eslatadi: aktyor tanasini nafaqat ifoda vositasiga, balki ruhiy izlanish maydoniga aylantiradi. Artoning "visceral idrok" g'oyasi bu yerda tomoshabinda yolg'izlikning universal tabiatini his etish orqali namoyon bo'ladi.

"Sehrlil kursi" epizodi: Sarkazm va ijtimoiy tanqidga boy sahna ko'rinishi. Unda insonlarning hokimiyat va boylik ortidan quvish, insoniylikdan uzoqlashish holatlari satirik ruhda ifodalanadi.

Masxarabozlar orasidagi "taxt uchun kurash" komik holatda boshlanib, oxir-oqibat achchiq haqiqatni yuzaga chiqaradi: kuch va hokimiyat insonni ma'naviy jihatdan so'ndiradi. Bu yerda Brechtning "masofa effekti" kuzatiladi: tomoshabin kuladi, lekin ayni paytda ijtimoiy mexanizmlarning buzuvchi ta'sirini anglagan holda ich-ichidan eziladi ham. Kursi – bu nafaqat obyekt, balki hokimiyat, status va axloqiy tanazzulning ramzidir. Rejissyor bu holatni shunchalik yumor va ramziy ifoda bilan ko'rsatadiki, tomoshabin kulgu ostida ham aytilayotgan tag ma'noni aniq tushunadi.

"Sevishgan qo'g'irchoqlar" epizodi – spektaklning falsafiy kulminatsiyasi. Sahnadagi qo'g'irchoqlar iplar bilan bog'langan – bu insonlarning tashqi kuchlarga (ijtimoiy normalar, taqdirlar, tizimlar) qaramligini bildiradi. Aynan shu iplar ikki oshiq dilni birga bo'lishiga yo'l qo'ymaydi. Ammo ular sevgini saqlab qolish va bir-birlariga yetishish uchun iplarni uzadi va halok bo'ladi – mantiqan shu orqali ozodlikka erishadi. Spektakl shu bilan tugamaydi, finalda yoqimli musiqa sadolari ostida ikki qo'g'irchoq qayta jonlanadi va sahnani tark etadi. Bu ko'rinish inson ruhining najoti, hayot va ezgulik ustidan g'alabaning ramzi sifatida baholanadi. Bu yerda "o'lim-qayta tug'ilish" arxetipi, mifologik ozodlik g'oyalari sintez qilinadi.

Olimjon Salimovning masxarabozlik an'anasini zamonaviy sahna tiliga aylantirishdagi metodologik yondashuvi "plastik dramaturgiya", "arxaik semiotika" va "etnoteatral transformatsiya" kategoriyalari orqali tizimli tahlil qilindi. "Boz masxaroboz" spektakli nafaqat folklor rekonstruktsiyasi, balki an'anaviy kodlarning zamonaviy falsafiy muammolar bilan sintez qilingan universal sahna tili ekanligi isbotlandi. Spektakldagi to'rt epizod mustaqil dramaturgik birliklar sifatida semiotik, psixologik va ijtimoiy qatlamlarda ochib berildi.

Tadqiqot Grotovski, Arto, Brext va Stanislavskiy konsepsiyalarini o'zbek milliy teatr kontekstida qiyosiy tahlil qilish orqali etnoteatr nazariyasini boyitdi. Masxarabozlik nafaqat komik janr, balki insoniyatning arxaik xotirasi, ijtimoiy refleksiya mexanizmi va psixologik katarsis manbai sifatida nazariy jihatdan asoslandi. "Etnoteatr" tushunchasining amaliy qo'llanilishi orqali an'ana va zamonaviylik o'rtasidagi dialektik bog'liqlik ilmiy modelda ko'rsatildi.

Rejissyorlik metodologiyasi zamonaviy teatr amaliyoti, aktyorlik ta'limi va yosh tomoshabinlar teatrida qo'llanilishi mumkin bo'lgan pedagogik va ijodiy qo'llanma sifatida ahamiyatga ega.

Teatr

So'zsiz til, plastika, interaktiv maydon va obyekt semantikasidan foydalanish usullari zamonaviy rejissyorlar uchun metodologik namuna bo'lib xizmat qiladi. Spektaklning xalqaro e'tirofi esa o'zbek teatrining global madaniy muloqotga integratsiyalashish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Olimjon Salimov ijodida xalq o'yinlari va masxarabozlik an'analari nafaqat meros sifatida saqlanmoqda, balki zamonaviy sahna san'atining tirik tili sifatida qayta talqin qilinmoqda. "Boz masxaraboz" spektakli ushbu jarayonning eng yorqin namunasi bo'lib, u milliy identifikatsiyani saqlab qolish bilan birga, universal insoniy qadriyatlarni ifodalaydi. Masxarabozlik an'anasining zamonaviy talqini o'zbek teatrining kelajagi uchun strategik yo'nalish bo'lib, u an'ananing dekonstruksiyasi emas, balki uning qayta kontekstualizatsiyasi va universalizatsiyasidir.

Xalqaro miqyosdagi e'tirof "Boz masxaraboz"ning universal til va zamonaviy etno-teatral yondashuvining samaradorligini tasdiqlaydi. 2000-yilda Germaniyaning Myulxaym shahridagi "AN DE RUR" teatri badiiy rahbari

Roberto Chuli tomonidan o'tkazilgan Markaziy Osiyo mamlakatlari va Eron teatrlarining xalqaro festivali, 2001-yil Qohiradagi an'anaviy xalqaro eksperimental teatrlar festivalidagi "Sharq va G'arb teatr an'analarning hamkorligi uchun" sovrini, 2001-yil O'zbekiston teatrlari festivalidagi Muhammadiso Abdulxairovning "Eng yaxshi erkak roli ijrochisi" mukofoti, "OFARIN-2001" da O.Salimovning "Yilning eng yaxshi teatr rejissyori" va Abdulxairovning "Eng yaxshi aktyor" nominatsiyalari, shuningdek, "ANDIJON BAHORI" xalqaro teatr festivalidagi g'alaba – bularning barchasi spektaklning nafaqat milliy, balki xalqaro madaniy kontekstdagi ahamiyatini va etnoteatral sintezning muvaffaqiyatini ko'rsatadi [8; 9; 10].

"Boz masxaraboz" nafaqat o'zbek teatr tarixidagi muhim bosqich, balki zamonaviy etnoteatr paradigmasining global kontekstdagi o'ziga xos o'rni hamdir. Ushbu asar milliy madaniy kodlarni zamonaviy sahna tiliga aylantirish orqali teatrning insoniyatning ruhiy, estetik va ijtimoiy ehtiyojlariga javob beruvchi universal san'at turi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Grotovskiy J. Qashshoq teatr sari / tarj. A.Qodirov – Toshkent: San'at, 2005. – 156 b.
2. Arto A. Shafqatsiz teatr manifesti / M.Rahimov). – Toshkent: Ma'naviyat, 2010. – 184 b.
3. Brext B. Epik teatr haqida. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 240 b.
4. Stanislavskiy K.S. Aktyor o'z ustida ishlashi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1985. – 276 b.
5. Mirzayev M. O'zbek xalq teatri: tarix va nazariya. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1998. – 320 b.
6. Михаил Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1990. – 312 с.
7. Rahimova G. Etnoteatr: nazariya va amaliyot // ToshDU ilmiy xabarlar. – 2018. – №2. – B. 112–120.
8. O'zbekiston teatr arboblari uyushmasi. "OFARIN-2001" milliy teatr mukofotlari va festival hisobotlari. – Toshkent, 2001. – 96 b.
9. Respublika Yosh tomoshabinlar teatri arxivi. "Boz masxaraboz" spektakli ma'lumotnomasi (1999–2001). – Toshkent: RYTT, 2001.
10. Rejissyor Olimjon Salimov. – Toshkent: San'at jurnali nashriyoti, 2021.